

९. आम्ही वैकुण्ठवासी

आम्ही वैकुण्ठवासी । आलों याचि कारणासी ॥

बोलिले जे ऋषि । साच भावें वर्ताया ॥ तुका.गाथा

ही श्रीतुकाराममहाराजांची उक्ति आहे. यात “आम्ही” या अनेकवचनी पदाने श्रीतुकाराममहाराजांनी आपल्यासह आपल्या समान ज्ञानभक्तिसंपन्न असलेल्या सर्व सत्पुरुषांच्या अवतारांचे प्रयोजन काय व मूळ ठिकाण कोणते, हे निवेदन केले आहे.

अज्ञानी लोकांना आत्मोद्धाराचा मार्ग दाखविण्याकरिता या जगात प्रगट होणारे संत, प्रगट होण्यापूर्वी वैकुण्ठवासी असतात. ‘वैकुण्ठ’ हा शब्द भगवंतालाहि लावतात व त्याचे वास्तव्य असलेल्या लोकालाहि तो लावण्यात येतो. हा वैकुण्ठलोक- ‘कही एकाधेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें’(ज्ञा.अ.९-२०३)

“पूर्वजां वैकुण्ठमार्ग सोपा”

“वैकुण्ठभुवनीं घर केलें”

“सर्वत्र वैकुण्ठ केले असे” (हरिपाठ अभंग)

इत्यादि श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या वचनांवरून, प्रादेशिक व व्यापक असा दोन प्रकारचा दिसतो. भगवन्नामस्मरण, नामस्मरण करणारे भक्त व सगुण साकार भगवान हे तिन्ही जेथे राहतात ते वैकुण्ठ होय. **भगवान, भक्त व नामस्मरण ही तीनहि एकरूप व नित्यच आहेत** व म्हणून त्यांचे वैकुण्ठस्थानहि नित्यच आहे.

चैतन्यमय वैकुण्ठ - कैलास

पंचकोशाचा विवेक करून नामरुरहित होणारा आत्मसाक्षात्कार, देहाच्या अनुबंधाने होतो, म्हणून प्रथम तो एकदेशीय असतो व तोच, विश्वातील सर्व नामरूपाचा व्यतिरेक करून झाला असता व्यापक होतो. अर्जुनाला नेहमी दिसणारा सगुण परमात्मा व दिव्य दृष्टि देवून दाखविलेले विश्वरूप असे दोन प्रकारचे सगुणहि आहे, असे दिसते. त्याचा अर्थ असा की, ज्ञानाने दिसणारे व्यापकत्व प्रेमाकरिता एकदेशीय होते, व्यतिरेकज्ञानाने जे एकदेशीय खोटे वाटते, तेच अन्वयज्ञानाने -

“सदात्मना तु सर्व नामरूपादिकं सत्यमेव”

(२२)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध

स्वच्छाचार्यांच्या उक्तीप्रमाणे सत्य वाटत असल्यामुळे, प्रादेशिक वैकुण्ठलोक असो किंवा व्यापक वैकुण्ठलोक असो, सर्वच सत्य किंवा नित्य ठरतात.

ज्याप्रमाणे जगत् वास्तविक सच्चिदानंद ब्रह्म असताना अज्ञानी लोकांना ते जड व विनाशी वाटते, त्याप्रमाणे नित्य असे वैकुण्ठादि लोक अज्ञानी व सकाम उपासकांना नाशिवंत वाटतात. याविषयी नाथ म्हणतात -

“होतां ब्रह्मांड घडामोडी । वैकुण्ठ कैलास नलगे वोढी ।”

“तेथें नाहीं कळिकाळांचे गमन ।”

“सकळ ब्रह्मांडाबाहेरी । मायावरणाभीतरीं ।

वैकुण्ठ कैलास हर-हरी । स्वलीला करीं निर्मिजे ॥”

ब्रह्मांडाच्या उत्पत्तिनाशाबरोबर वैकुण्ठ-कैलासाचा उत्पत्तिनाश होत नाही. जड - विनाशी अशा ब्रह्मांडाच्या बाहेर शुद्धसत्त्वात्मक मायावरणाच्या आंत वैकुण्ठ-कैलासांची रचना आहे.

“ऊंस गाळून काढिजे सार । आळवुनी कीजे साखर ।

तिचेहि नानाप्रकार । करिती नानाकार अति कुशल ।”

तेंचि चैतन्यचि निश्चितें । मुसावोनि श्रीभगवंते ।

वैकुण्ठ रचलें येथे । निजसामर्थ्ये नांदावया ॥”

नाथांच्या मते वैकुण्ठ-कैलास चैतन्यमय आहे.

आलों याचि कारणासी

अशा चैतन्यमय वैकुण्ठात राहणारे श्रीतुकारामादि संत -

“बुडताहे जन पाहावेना डोळा”

“जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती”

या त्यांच्याच उक्तीप्रमाणे अपूर्णतेच्या दुःखात तळमळणाऱ्या जीवांचे हाल पहावेनात म्हणून, लोकांना खऱ्या सुखाचा मार्ग दाखविण्याकरिता अवतीर्ण होतात. इतर अज्ञानी जीवांप्रमाणे ते कर्माच्या स्वाधीन होऊन कर्मफळ भोगण्याकरिता जन्म घेत नाहीत. त्यांना कर्म, जन्म व जगत् सर्वच भगवत्स्वरूप दिसत असते.

“तुका म्हणे आम्ही देखतच नाही । हरिवीण कांही दुसरें तें ॥”

ज्ञान व भक्ति यांच्या साहाय्याने त्यांची कर्मरूप बेडी केव्हाच तुटलेली

असते व ते आपल्या मूळच्या परमेश्वरी स्वरूपाने पूर्णपणे स्वतंत्र होऊन राहिलेले असतात.

संताचे कार्य म्हणजे लीला

“संचित क्रियमाण । भक्तां प्रारब्ध नाही जाण ।”

या श्रीतुकारामांच्या उक्तीप्रमाणे त्यांचे प्रारब्धकर्म देखील क्षीण होते. जगात इतर सामान्य माणसाप्रमाणे ते भोग भोगताना वगैरे जे दिसतात, ती त्यांची केवळ लीला असते. सामान्य अज्ञानी लोकांना परमेश्वरप्राप्ति आपल्या आटोक्याच्या बाहेर आहे, ते समर्थांचेच काम; आपले नव्हे, असे वाटू नये, म्हणूनच जन्मापासून देहत्यागापर्यंतची त्यांची सर्व लीला असते. उत्तम नट जसा कोणत्याहि पात्राची भूमिका बेमालूम करून दाखवितो, त्याप्रमाणे ज्ञानभक्तिपूर्ण झालेले संतच अज्ञान्याची भूमिका घेऊन प्रथमपासून शेवटपर्यंत परमेश्वरप्राप्ति कशी करून घ्यावी याचा साधनमार्ग स्वतःच्या आचरणाने दाखवित असतात. त्यांना साधनाची गरज नसते. ते सिद्धच असतात. त्यांना जन्ममृत्यु नाही व त्यांचे देहहि भौतिक नसतात

“सदेह सच्चिदानंद । कां न होवावे ते” (ज्ञा. अ. १८-१६४५)

ते देहासहित सच्चिदानंदस्वरूप झालेले असतात.

“तुका म्हणे आतां । उरलो उपकारापुरता”

नित्यमुक्त परमात्मा जसा अवतार धारण करून सन्मार्ग दाखविण्याचे जगत्कार्य करीत असतो, त्याप्रमाणे तुकाराममहाराजादि संतहि स्वतःच्या आचरणाने इतरांना कृतार्थ होण्याचा मार्ग दाखविण्याकरिताच जगात प्रगट होतात. एवढे थोर उपकाराचे कार्य करण्यास त्यांच्यावाचून दुसरा कोणीहि समर्थ नाही.

बोलिलें जे ऋषि

जीवाचे कल्याण म्हणजे सुख. ते दोन प्रकारचे आहे. अभ्युदय किंवा विषयसुख व अध्यात्मसुख किंवा मोक्ष. जीवमात्राला या कल्याणाची इच्छा आहे. पण मनुष्यालाच हे दोन्ही प्रकारचे कल्याण करून घेता येते. खरे कल्याण म्हणजे आत्मसुख करून घेणे हेच होय. त्याच्या अभावी मनुष्य विषयसुखाकडे धाव घेतो. सर्वत्र सुखरूप आत्माच भरला आहे. असा अनुभव आल्यावर एक आध्यात्मिक

सुखच घेऊन जाते. मग विषयसुखाचे नांवच राहत नाही. जीवाला हे सुख प्राप्त नाही, म्हणूनच शास्त्रकारांनी त्याच्या प्राप्तीसाठी साधनमार्ग सांगितला आहे. त्याला ‘धर्म’ म्हणतात. हा धर्म ऋषींनी प्रगट केला असला, तरी त्यांनी आपल्या बुद्धीने तो निर्माण केला नाही. त्यांनी “ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्” ध्यानाने परमेश्वराच्या ठिकाणचा धर्म जाणून प्रगट केला. धर्म परमेश्वरापासून निर्माण झाला, हा वैदिकच समज आहे, असे नसून सर्व धर्मात तसाच समज आहे. सर्व धर्मसंस्थापकांनी परमेश्वराचे ध्यान करून आपआपल्या अनुयायांना योग्य असा धर्म परमेश्वरापासूनच मिळविला आहे.

संतांचे अवतार कशासाठी असतात?

धर्म हा मुख्यतः खरे सुख जे आध्यात्मिक सुख ते मिळविण्याकरिताच निर्माण झाला आहे. पण विषयसुखाच्या आसक्तीमुळे जीव विषयसुख मिळविण्याकरिताच त्याचा उपयोग करतो. हा प्रकार अत्यंत वाढून मनुष्य जेव्हा आध्यात्मिक सुखाला अगदी विन्मुख होतो, तेव्हा त्याला अध्यात्मसुखप्रवण करण्याकरिता भगवंताचे व संतांचे अवतार होऊन ते परमेश्वराप्रीत्यर्थ निष्कामचित्ताने धर्माचरण करण्याचा उपदेश करतात व स्वतः तसे आचरण करून दाखवितात. यालाच गीतेत ‘कर्मयोग’ असे म्हटले असून भागवतात “भक्तियोग” म्हटले आहे. धर्माचे अनुष्ठान एकच पण ते विषयसुखाकरिता केले असता नाशिवंत सुख व ते सुख ज्या संसारात आहे तो संसार प्राप्त करून देणारे होते; आणि तेच भगवत्प्रीत्यर्थ निष्कामचित्ताने केले असता अखंड व अविनाशी असे अध्यात्मसुख प्राप्त करून देणारे होते, असे धर्मदृष्ट्या ऋषींचे म्हणणे आहे.

साच भावें वर्ताया

धर्माचे अनुष्ठान म्हटले तर, धर्म काय, अधर्म काय हे समजायला पाहिजे. त्यावाचून धर्माचे अनुष्ठान होण शक्य नाही. तो धर्म -

“तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।” (गीता १६-२४)

या भगवदुक्तीप्रमाणे शास्त्रावरून जाणून घेतला पाहिजे.

कोणी म्हणतात की, धर्माधर्माचा निश्चय बुद्धीने होऊ शकतो; पण बुद्धि व्यवसायात्मिका व अव्यवसायात्मिका अशी दोन प्रकारची आहे किंवा एकच बुद्धि दोन प्रकारची होते असे म्हटले तरी हरकत नाही.

ज्या बुद्धीचा निश्चय, निश्चयाचे विषय पुष्कळ असल्यामुळे बदलतो किंवा जी अनिश्चित निश्चयाची बुद्धि असते तिला अव्यवसायात्मिका बुद्धि म्हणतात. हीच सर्व संसारी पुरुषाची बुद्धि असल्यामुळे या बुद्धीने धर्माधर्मनिर्णय होऊ शकेल असे म्हटल्यास सर्व लोक धर्मानेच वागतात, असे म्हणणे भाग पडते. मग 'धर्माने वागा' असा कोणी कोणाला उपदेशच करू शकत नाही.

धर्माधर्माच्या निर्णयाची कसोटी

व्यवसायात्मिका बुद्धीने धर्माधर्माचा निर्णय करता येतो, पण ही बुद्धि सर्वाना प्राप्त नसते व ती एकच प्रकारची असते. ज्याच्या ठिकाणी तिचा उदय होईल, त्याच्या ठिकाणी त्या बुद्धीचा विषय एक, निश्चय एक व निर्णयहि एकच राहतो. श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

“तैसी दुर्लभ सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि ।”

एका परमेश्वराच्या अस्तित्वाचा निर्णय करून त्याच्याचकडे ज्या बुद्धीची धाव असते ती व्यवसायात्मिका बुद्धि होय. ज्ञानभक्तीच्या योगाने या बुद्धीचा उदय होतो व अशा बुद्धीनेच धर्माधर्माचा निर्णय होतो, हे मनु इत्यादि सर्व शास्त्रकारांना मान्य असून “महाजनो येन गतः स पंथः” या वचनात ज्ञानभक्तिसंपन्न झालेल्या तुकाराम महाराजांसारख्या संतांनाच धर्माधर्माचा निर्णय करता येतो, असे सांगितले आहे. अशा या श्रीतुकाराम महाराजादि सत्पुरुषांचे वागणे -

“जयांचिये लीलेमाजी नीति । जियाली दिसे” (ज्ञा. अ. ९-१९२)

असे असते. या सत्पुरुषांचे बोलणे देखील “सहज बोलणें हित उपदेश” असे धर्माला धरूनच असल्यामुळे इतर सामान्य लोकांना जेव्हा धर्माधर्माचा निर्णय होत नाही, तेव्हा तो अशा सत्पुरुषांच्या वागण्यावरून, वचनावरून व उपदेशावरून होऊ शकतो.